בית חווה משלהי תקופת הברזל ומימי הבית השני ב׳גבעה הצרפתית׳, צפון ירושלים

גבי מזור

בסוף שנת 1982 נערך ממזרח לרכס הר הצופים סקר על ידי חוליית סקר ירושלים בראשות כותב שורות אלה, כהכנה לסלילת כביש מצומת ׳הגבעה הצרפתית׳ (גבעת שפירא) אל מעלה אדומים. אזור הסקר מצוי על סף המדבר ומשתפל במתינות מזרחה. מאפיינות אותו גבעות חשופות נמוכות וכן ואדיות עם אגני ניקוז רחבים. משטר הגשמים כאן מדברי למחצה. בסקר תועדו דרכים, מערכות חקלאיות, מחצבות, מערכות קבורה ומבני קולומבריום (הקר תשט״ז; מזור תשמ״ד; קלונר תשס״ב:88—89, 92—93, 126).

במהלך הסקר נתגלתה במורד נחל אוג, היורד מצפון־מערב לדרום־מזרח לאורך מדרונה המזרחי של ׳הגבעה הצרפתית׳, חווה ששטחה כ־12 דונם (קלונר תשס״ב: אתר 201; נ״צ רי״ח 18472/67332; רי״י 13472/17332; איור 1). בסוף שנת 1982 ובראשית שנת 1983 נערכה במקום חפירת הצלה.[1] כ־300 מ׳ ממזרח לאתר, על המדרון הנגדי של נחל אוג, נסקר מבנה נוסף שלצדו מערכת גתות, שתוארכו על פי ממצא כלי החרס לשלהי תקופת הברזל (קלונר תשס״ב:89, אתר 202).

החווה כוללת כמה טרסות חקלאיות התחומות בגדרות אבן (תוכנית 1). דרך עתיקה, ששרידיה הובחנו בשטח (הם אינם ניתנים לתיארוך), נמשכת לאורך המדרון, לצד החווה (קלונר תשס״ב: אתר 203). במרכז השטח, במקום שבו נבנתה טרסה רחבה במיוחד, מצוי מבנה שבתחומו בור מים ומערכת מתקנים חקלאיים (להלן). כ־40 מ׳ מצפון־מזרח לו מצוי רוגם (שלא נחפר), שבין אבניו (חלקן אבני סיקול שנוספו לו במרוצת השנים) אפשר היה להבחין בשרידי קירות של מבנה מעוגל (ר׳ התיאור אצל קלונר תשס״ב: אתר 201). הטרסות החקלאיות, הדרך העתיקה ובור המים משמשים עד היום את חקלאי האזור, המקיימים במקום חקלאות מטעים אינטנסיבית. שברי כלי החרס שהובחנו בסקר, בחווה ובסביבותיה מתארכים את השרידים

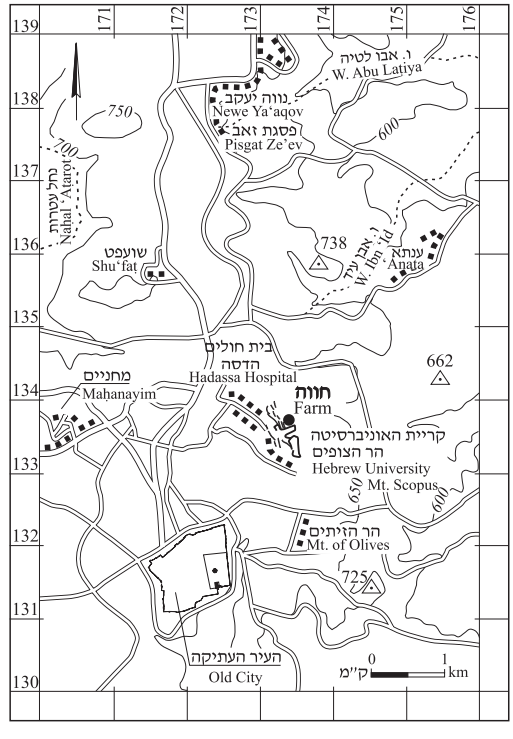

איור 1. מפת איתור.

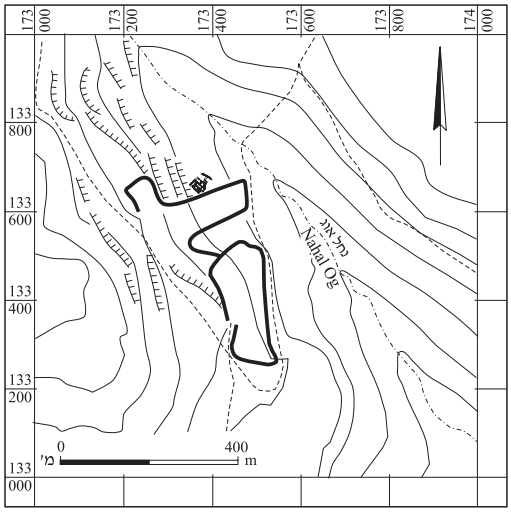

תוכנית 1. הטרסות וגדרות האבן סביב האתר לפני החפירה.

בה לשתי תקופות ברורות: שלהי תקופת הברזל והתקופה ההרודיאנית.

שלהי תקופת הברזל (שכבה 2)

לצורך הקמת המבנה נחצב מדרון הגבעה הסלעי כדי ליצור מסדי סלע מפולסים. לאחר שנבנו הקירות, פולסו שטחי החדרים גם באמצעות מילוי של אדמה ואבני שדה קטנות, שעליו הונחו רצפות אדמה מהודקת (רק במרחב B, ששימש כנראה חצר, נתגלתה רצפת גיר מהודק, ר׳ להלן). גובה ההשתמרות המרבי של הקירות (בפינתו הדרומית של המבנה) 1.35 מ׳, והוא יורד והולך כלפי החלק הצפוני, שם נפלו רוב אבני הקירות במורד הוואדי הסמוך.

הקירות בנויים גוויל בבנייה יבשה וחלקם הושתתו על מסדים חצובים בסלע. בתחתית החלקים הבנויים נעשה שימוש באבנים קטנות ובינוניות כדי לפלס את נדבכי הבנייה שמעליהם, שנבנו באבנים גדולות יותר. רוחב הקירות החיצוניים 1.0–1.5 מ׳ והפנימיים כ־0.5 מ׳. קירותיו החיצוניים העבים של המבנה והאומנות המסיביות שנמצאו בקיר המחיצה W4b (להלן) מעידים אולי על כך שלמבנה היתה קומה שנייה, אף כי לא נמצאה לכך עדות ישירה.

למבנה בשכבה זו היו שלושה מרחבי אורך (A, B, D) ומרחב רוחב אחד (C), שמידתם הכוללת 10.0 × 11.5 מ׳, וכן מרחב נוסף (E) במזרח (תוכנית 2; איור 2). למעט מרחב E, נראה שזהו מבנה מטיפוס בית ארבעה מרחבים. אולם, בשל שילובם

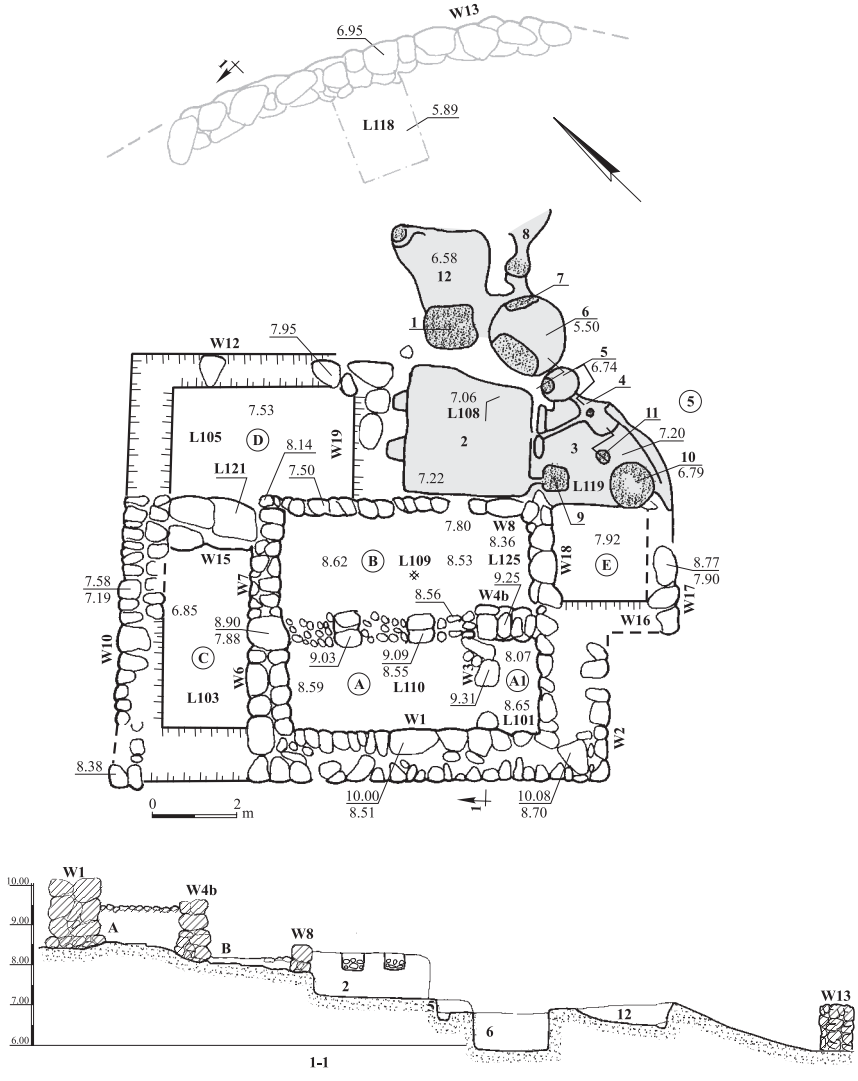

תוכנית 2. שכבה 2, תוכנית וחתך (W13 שמצפון למבנה שייך לשכבה 1, להלן).

איור 2. מראה כללי של המבנה, מבט לדרום־מערב.

של מתקנים חקלאיים בחלקו הצפוני־מזרחי של המבנה, חורגת התוכנית ממתכונתו המובהקת של בית ארבעה מרחבים. מרחב D חורג לצפון־מערב, אל תחום מרחב הרוחב C, ובשל כך מרחב הרוחב C מצומצם בשטחו מן הרגיל. כאמור, גם מרחב E שבמזרח חורג מן המתכונת המקובלת (ייתכן שמרחב זה הוא תוספת מאוחרת למבנה ואיננו חלק מן התוכנית הראשונית, ר׳ להלן).

מרחב A.— זהו חדר שמידותיו הפנימיות 2.15 × 4.35 מ׳. רצפת החדר לא שרדה אך נראה כי היתה זו רצפת אדמה מהודקת. בקצהו הדרומי־מזרחי נבנה חדרון (A1), שמידותיו 0.90 × 2.15 מ׳ (איור 3). משני צדי הפתח המוביל אל חדרון A1 נקבעו מזוזות עשויות אבנים מסותתות (W3). נראה שחדרון זה שימש מזווה או מחסן. הקיר הצפוני־מזרחי של חדר A (W4b) הוא קיר אומנות האופייני לבתי ארבעה מרחבים. האומנות (כ־0.9 מ׳ גובהן) נבנו מאבנים מהוקצעות למחצה; חלקן עשויות אבן אחת וחלקן שתיים. הן נשאו כפי הנראה עמודי אבן גיר מונוליתיים. עמוד אחד כזה, שחתכו עגול (כ־1.2 מ׳ אורכו; קוטרו כ־0.65 מ׳) נמצא מונח על תשתית רצפת החדר (איור 3). נראה אם כן שגובה החדר היה 2.1 מ׳ לכל הפחות. בין האומנות נמצאו ריצופי ספים עשויים אבני שדה שטוחות קטנות.

מרחב B.— קיר האומנות נפתח אל מרחב B, כנראה חצר מרכזית (2.20 × 5.75 מ׳), שמפלס

איור 3. מרחב A וחדרון A1, מבט למזרח. במרכז התצלום נראה עמוד אבן נפול.

רצפתה, העשויה גיר מהודק, נמוך כ־0.35 מ׳ מזה של מרחב A (איור 4). החצר נתחמה בדרום־מזרח בקיר (W18), שבמקורו היה כנראה הקיר החיצוני של המבנה, ומצפון־מערב בקיר מחיצה פנימי

איור 4. מרחב B, מבט לדרום־מערב. ברקע נראים שני שלביו של קיר 4.

(W7). הקיר התוחם את החצר בצדה הצפוני־מזרחי (W8) הוא קיר מחיצה צר, עשוי שורת אבנים אחת בלבד, שעל פי טיבו לא יכול היה להתנשא לגובה רב (נשתמרו ממנו שני נדבכים בלבד מעל המסד החצוב). בקיר נמצא פתח, כ־0.5 מ׳ רוחבו, המוביל אל משטח הדריכה העיקרי של גת (להלן) ומעיד לכן על קיומו של קשר פונקציונלי ביניהם. סביר להניח שמרחב B שימש לאחסון ענבים.

מרחב C.— מרחב זה (מידותיו הפנימיות 2.0 × 4.2 מ׳) חצוב בעיקרו בסלע. זהו המרחב היחיד שבו הסלע שימש רצפה (הנמוכה כ־1.5 מ׳ משאר רצפות המבנה). החלקים התחתונים של קירות החדר חצובים, ואילו החלקים העליונים הושלמו בבניית גוויל. איכות החציבה וסיתות הקירות והרצפה במרחב זה עולה על זו שבשאר חלקי המבנה. לא נמצא פתח המוביל למרחב זה ואפשר שנכנסו אליו באמצעות סולם. ייתכן שמרחב זה שימש מרתף לאחסון כדי התירוש שיוצר בגת (להלן).

מרחב D.— ממרחב זה, בצפון המבנה, שרד אך מעט. מן הקיר הדרומי־מזרחי (W19), המפריד בינו לבין משטחי הדריכה של הגת (להלן), נשתמר המסד החצוב בסלע, שעל פיו אפשר לשחזר את תוואי הקיר, וכן אבני גוויל מעטות ממבנה־העל. מן הקיר הצפוני־מזרחי (W12) שרדו תעלת יסוד חצובה בסלע ושלוש אבנים בתוכה. מידותיו הפנימיות המשוערות של מרחב זה 2.5 × 4.3 מ׳.

מרחב E.— מרחב זה (2 × 2 מ׳) מצוי מדרום למשטחי הדריכה של הגת, במפלס הגבוה כמטר אחד ממשטח 3. צדו הצפוני־מזרחי של מרחב זה פתוח אל עבר משטח 3; בדרום־מזרח הוא תחום בקיר 17, בדרום־מערב בקיר 16 (את הפן הדרומי־מזרחי של קיר זה אפשר לשחזר על סמך החציבה בסלע), ובצפון־מערב — בקיר 18, שהוא המשך הפן הפנימי של קיר 2.

נראה שרק מרחבים A ו־C, ואולי אף D, היו מקורים. רק מעל שני הראשונים ניתן אולי לשחזר קומה נוספת.

הגתות.— בחלק הצפוני־מזרחי של המבנה מצויה מערכת להפקת יין, שבמרכזה בור מים פעמוני (מס׳ 1; תוכניות 2, 3; איור 5). מידות חלקו העליון של הבור 2.5 × 2.5 מ׳ בקירוב, עומקו אינו ידוע, ומידות פי הבור הרבוע 1 × 1 מ׳. המערכת כוללת משטח דריכה/סחיטה עיקרי (מס׳ 2), משטח דריכה/סחיטה משני (מס׳ 3) ומתקנים נוספים.

הקירות התוחמים את משטח הדריכה 2 (2.7 × 3.0 מ׳; איור 5) מצפון־מערב (W19) ומדרום־מערב (W8) חצובים בחלקם התחתון בסלע (גובה החלקים החצובים בשולי משטח הדריכה כ־0.8 מ׳) ובנויים בחלקם העליון. בדרום־מזרח תחום המשטח במחיצת סלע צרה ונמוכה, המפרידה בינו לבין משטח דריכה 3, ודרכה עוברות שתי תעלות חצובות.

איור 5. חלק ממכלול הגתות, מבט לצפון־מזרח. בקדמת התצלום משטח 2 (משמאל נראות הגומחות לקיבוע קורות הסחיטה); במרכז נראים בור המים (מס׳ 1) ובור האיסוף (מס׳ 6); ברקע נראה מתקן עיבוד הצמר(?) (מס׳ 12) של שכבה 1.

רצפת הסלע של משטח 2 מסותתת היטב ומשופעת כלפי פינתו המזרחית, אל מערכת ניקוז התירוש (להלן). בקיר 19 חצובות שתי גומחות קטנות (0.4 × 0.4 מ׳; 0.5 × 0.5 מ׳; גובה תחתיתן כ־0.1 מ׳ מעל פני המשטח), ששימשו בוודאי לקיבוע קורות סחיטה. בשלב מאוחר נחסם חלקן התחתון של הגומחות באבנים ונראה כי מפלס מוט מתקן הסחיטה הורם.

ממזרח למשטח הדריכה 2 נחצבה מערכת ניקוז התירוש. תעלה חצובה, שאורכה 1.2 מ׳ ועומקה 0.1 מ׳, מובילה דרך מדף סלע אל בור שקיעה שמתארו לא־רגולרי (מס׳ 4; 0.7 × 1.0 מ׳ בקירוב; 0.4 מ׳ עומקו). בור השקיעה מחובר בתעלה חצובה אל בור ביניים סגלגל (מס׳ 5; 0.7 × 0.9 מ׳; 0.35 מ׳ עומקו), שברצפתו בור שקיעה שקוטרו 0.25 מ׳ ועומקו 0.2 מ׳. משפת בור הביניים מובילה תעלה חצובה קצרה אל בור איסוף (מס׳ 6; 1.8 מ׳ קוטרו; עומקו כמטר אחד; ר׳ איור 5), שגם ברצפתו בור שקיעה סגלגל (0.60 × 1.25 מ׳). אל הבור יורד מצפון גרם מדרגות, שחלקן חצובות וחלקן בנויות (מס׳ 7). מצפון־מזרח לבור האיסוף נחצבה גומה (מס׳ 8; 0.5 מ׳ קוטרה), שממנה מובילה תעלת נגר חצובה אל בור 6; ייתכן ששימשה להצבת קנקני היין בעת מילוים.

מדרום־מזרח למשטח הדריכה 2 נחשף כאמור, משטח משני (מס׳ 3; 2.5 × 3.0 מ׳ בקירוב), שמתארו לא־רגולרי, חציבתו מרושלת וברוב שטחו מתקנים. בפינתו המערבית נחצב מתקן סחיטה הכולל אגן רבוע (מס׳ 9; 0.55 × 0.60 מ׳), שאליו הובילה תעלה ממשטח הדריכה 2 דרך מחיצת הסלע שבין שני המשטחים. על כך שהמתקן שימש לסחיטה מעידה גומחה לקיבוע קורת סחיטה שנחצבה בקיר הסלע בפינה המערבית. בפינתו הדרומית של משטח 3 נמצא בור איסוף עגול (מס׳ 10; 1 מ׳ קוטרו, 0.8 מ׳ עומקו). במרכז המשטח בקירוב נחצבה גומה, שנועדה כנראה להצבת קנקנים בעת שמולאו בתירוש (מס׳ 11).

כמה רמזים מעידים על כך שמערכת ייצור היין היתה בת שני שלבים. כאמור, חציבתו של משטח 3 מרושלת מאוד בהשוואה למשטח הדריכה 2. נראה גם שמרחב E, שמדרום למשטח 3, איננו חלק מן הבנייה המקורית של המבנה וכי בעת שנבנה פורק חלקית הקיר הדרומי־מזרחי של המבנה (W18). המרחב שימש כנראה תא לאחסון ענבים ומשום כך אין לו קיר בצדו הצפוני־מזרחי, הפונה לעבר משטח 3. סביר לכן להניח שמשטח 3 וחלק מהמתקנים שבתחומו (מס׳ 9–11) הם הרחבה של הגת הראשונית ומשקפים אולי גידול בהיקף הייצור.

בשלב זה אם כן, נחצבו גם בור סחיטה 9 והתעלה המובילה אליו וכן בור איסוף 10. שלא כמקובל, בורות אלה וכן בור 4, מצויים בתחומי המשטח עצמו ולא סמוך לו. אף שמבחינת התוכנית והתפקוד קשורים משטחים 2 ו־3 זה בזה, אפשר היה לחסום

את התעלות המקשרות ביניהם באמצעות שתי מגופות ולנתקם. נוסף על מרחב E, נראה שבשלב זה שימש עדיין גם מרחב B לאחסון הענבים.

שחזור תהליך הפקת היין

קודם הדריכה רוכזו אשכולות הענבים במרחבים B ו־E — ׳משטחים של אדמה׳ בלשון המשנה: ״הנותן מן הסלים ומן המשטיח שלאדמה בית הלל אומרים... מן העבט ומן המשטיח שלעלים״ (טהרות י״ד ה). כאמור, בקיר הצפוני־מזרחי של מרחב B (W8), שהיה כנראה קיר מחיצה נמוך, יש פתח המוביל למשטח הדריכה 2 ואילו מרחב E פתוח בצדו הצפוני־מזרחי הפונה למשטח הדריכה 3. סלי הענבים שניצבו במרחבים אלה עד הסחיטה הגירו תירוש מלחץ משקל הענבים שבהם. תירוש יקר ערך זה, המכונה במקורות בשם ״יין אליסטון״ (תוספתא, מנחות ט ט) ניגר אל משטחי הדריכה 2 ו־3, ומשם אל בורות 9 ו־10.

בתום הדריכה במשטחי הדריכה רוכזה הגפת בסלים ובעזרת לחץ הקורות המעוגנות בקיר והמשקולות שעליהן (שלא שרדו) נסחטה יתרת התירוש. לאחר מכן, במשנה לחץ, נסחט אף הצבע שבקליפת הענב, שבהוספתו המבוקרת לתירוש ניתן ליין צבעו.

לאחר הדריכה והסחיטה במשטחי הדריכה הוזרם התירוש בתעלה אל בור שקיעה (מס׳ 4) וממנו אל בור ביניים (מס׳ 5), שבו החל תהליך הצטללות התירוש. עם עליית המפלס גלש התירוש משפת בור הביניים לבור האיסוף המרכזי (מס׳ 6), שבו נמשך תהליך ההצטללות. לבסוף נשאב התירוש הצלול אל קנקני חרס והועבר לאחסון במרתף שבמרחב C, להשלמת תהליך התסיסה. בור המים הסמוך (מס׳ 1) סיפק את המים הנדרשים לשטיפת המערכת.

כלי החרס

במבנה ובמערכת המתקנים נתגלו שברי כלי חרס בלבד; לא נתגלו כלים שאפשר היה לרפא אותם. מאלה מוצגים באיור 6 שברים מתארכים שמקורם ביסודות המבנה ובתשתיות הרצפות (במקומות שבהם הם שרדו) ובלוקוס חתום אחד מתחת לרצפת מרחב B (L109).

קערות.— הקערה שבאיור 6:1 היא קערה מזווה ששפתה נוטה חוצה. הטיפוס קיים (אם כי אינו נפוץ) באתרי סוף תקופת הברזל, למשל בעין גדי V (מזר, דותן ודונאייבסקי תשכ״ג: לוח 14:17). הקערות שבאיור 6:2–4 הן קערות מעוגלות עם שפה מקופלת ומעובה האופייניות לאתרי יהודה במאות הז׳–הו׳ לפסה״נ, למשל ברמת רחל VA (Aharoni 1964: Fig. 16:8, 23, 32, 40) ובעין גדי V (מזר, דותן ודונאייבסקי תשכ״ג: לוח 14:1–11). קערות דומות מופיעות כבר במאה הח׳, למשל בתל בית מרסים A (Albright 1943: Pl. 16:2–4).

קדרות.— השברים שבאיור 6:5, 6 שייכים לקדרות מעוגלות עמוקות בעלות שפה מקופלת ומעובה, השכיחות באתרי יהודה במאות הח׳–הז׳ לפסה״נ, למשל בעין גדי V (מזר, דותן ודונאייבסקי תשכ״ג: לוח 13:3–6). שבר השפה המעובה שבאיור 6:7 שייך לטיפוס המתוארך למאה הח׳ לפסה״נ, למשל בעיר דוד 12 (De Groot and Ariel 2000: Fig. 24:8).

סירי בישול.— שפות סירי הבישול (איור 6:8, 9) שייכות לסירים סגורים בעלי צוואר גבוה שעליו רכס בולט. טיפוסים אלה שכיחים ביהודה במכלולים מן המאות הז׳–הו׳ לפסה״נ, למשל בעין גדי V (מזר, דותן ודונאייבסקי תשכ״ג: לוחות 7:1–5; 8:11–13) ובלכיש II (Aharoni 1975: Pl. 47:21) והם אינם מופיעים קודם לכן.

פערורים.— השפות שבאיור 6:10, 11 שייכות לפערורים מטיפוסים האופייניים ליהודה במאה הח׳ לפסה״נ. מקבילות להם ניתן למצוא למשל ברמת רחל VB (Aharoni 1962: Fig. 12:6). לפערור שבאיור 6:10 יש גם מקבילה בעיר דוד 12 (De Groot and Ariel 2000: Fig. 26:3, 6) ופערור עם שפה דומה לזו שבאיור 6:11 נמצא בתל עיטון I–II (Zimhoni 1985: Figs. 2:4; 8:9).

קנקנים ולגין.— הובחנו שלושה טיפוסי קנקנים. לאחד (איור 6:12) צוואר נמוך ושפה מעובה ומעוגלת. זהו קנקן האופייני למכלולים מן המאה הח׳ לפסה״נ ביהודה, למשל לכיש III (Tufnell 1953: Pl. 78:2, Type 467, Class S.4), אך הוא קיים גם במאה הז׳. לטיפוס הקנקן השני (איור 6:13) צוואר גבוה ומצולע. קנקנים עם צוואר כזה אופייניים ליהודה במאה הז׳ לפסה״נ. לטיפוס השלישי (איור 6:14) שפה מעובה שחתכה מרובע. קנקנים עם שפות כאלה שכיחים ביהודה בשלהי תקופת הברזל, למשל בעין גדי V (מזר, דותן ודונאייבסקי תשכ״ג: לוח 22:3) ובלכיש II (Zimhoni 1997: Fig. 5.23:3).

ללגין שבאיור 15:6 מקבילות באתרי יהודה במאות הח׳–הז׳ לפסה״נ, למשל בעין גדי V (מזר, דותן ודונאייבסקי תשכ״ג: לוח 10:9).

נרות.— הנרות עם הבסיסים הגבוהים (איור 16:6, 17) נפוצים ביהודה במכלולים של סוף המאה הז׳ וראשית המאה הו׳, למשל ברמת רחל VA (Aharoni 1962: Fig. 11:34–38), בעין גדי V (מזר, דותן ודונאייבסקי תשכ״ג: לוח 8:23, 9) ובלכיש II (Aharoni 1975: Pl. 48:3, 4).

תאריך

מכלול כלי החרס של שכבה 2 אופייני אם כן לשלהי תקופת הברזל ביהודה. חלק מן הטיפוסים אופייניים למאה הח׳ לפסה״נ (מקבילותיהם מצויות בלכיש III, רמת רחל VB, עיר דוד 12 ותל עיטון I–II ואחרים

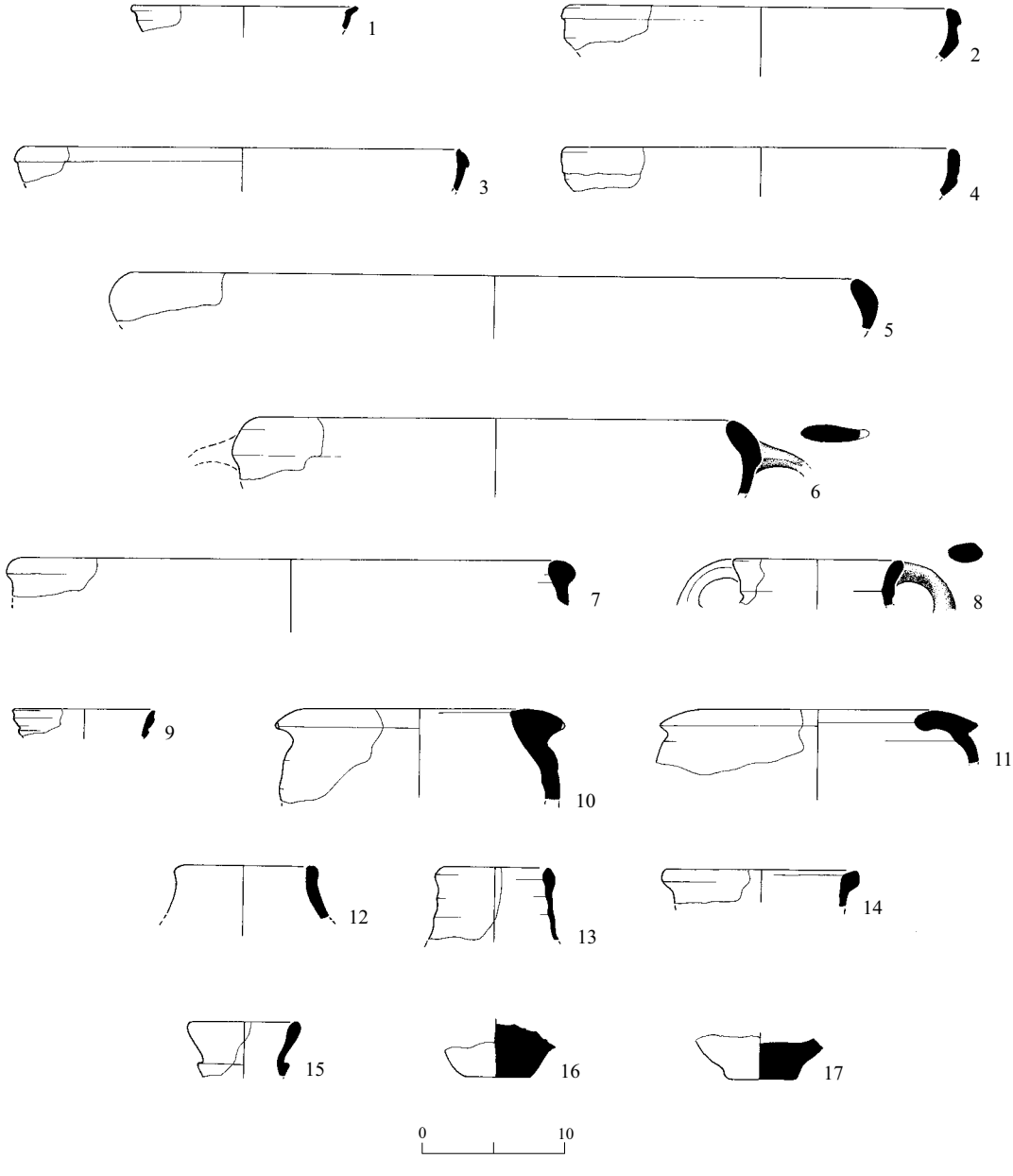

איור 6. שברי כלי חרס מסוף תקופת הברזל.

◀ איור 6

מס׳	כלי	מס׳ רישום	לוקוס	תיאור
1	קערה	31/524	103	חרס חום־אדמדם, גריסים לבנים
2	קערה	9/510	103	חרס אדמדם, גריסים לבנים
3	קערה	2/541	110	חרס אדום בהיר, גריסים לבנים
4	קערה	7/530	110	חרס אדמדם, ליבה שחורה, גריסים לבנים
5	קדרה	6/545	119	חרס אדום, גריסים לבנים
6	קדרה	10/525	109	חרס אדמדם, גריסים לבנים
7	קדרה	2/562	109	חרס אדמדם, ליבה שחורה, גריסים לבנים
8	סיר בישול	11/523	103	חרס אדום
9	סיר בישול	3/510	103	חרס חום בהיר, גריסים לבנים
10	פערור	12/526	110	חרס חום־כתום
11	פערור	12/501	101	חרס חום־ורדרד
12	קנקן	12/518	103	חרס אדמדם, גריסים שחורים
13	קנקן	1/508	105	חרס חום־אדמדם, ליבה שחורה, גריסים לבנים
14	קנקן	6/557	125	חרס חום־אדמדם, ליבה שחורה, גריסים לבנים
15	לגין	10/530	110	חרס ורוד
16	נר	25/532	103	חרס חום
17	נר	12/510	103	חרס חום־אדמדם, ליבה שחורה, גריסים לבנים

אופייניים למאה הז׳ ולראשית המאה הו׳ לפסה״נ (עם מקבילות, למשל, בלכיש II, עין גדי V, ורמת רחל VA). מאחר שהמכלול כולל טיפוסים מובהקים של המאה הח׳, כמו למשל הפערור שבאיור 10:6, נראה שיש לתארך את ייסודו של המבנה למאה זו ואת יציאתו משימוש (בשכבה 2) — לסוף תקופת הברזל.

התקופה ההרודיאנית (שכבה 1)

בשכבה 1 (תוכנית 3) עבר המבנה שינוי מהותי: רק מרחבים A ו־B המשיכו לשמש. הפתח שהיה בקיר 3 נסתם וכך גם המרווחים בקיר האומנות 4b. בקיר ה׳מתוקן׳ (W4a) הושאר רק פתח אחד. בחלק מקירות המבנה (W1, W6) ניכרים בחלקם העליון שלבי תיקון, שיש להניח כי הם שייכים לשלב זה, אף כי לא נמצאו לכך עדויות ישירות. על רצפת מרחב A הונח מילוי אדמה ומעליו רצפה חדשה, עשויה אבני גוויל שטוחות, הגבוהה כ־0.5 מ׳ ממפלס הרצפה הקדומה. חצר B המשיכה לשמש במפלסה המקורי, תוך ניצול רצפת הגיר המהודק ששרדה בחלקה ותוקנה באדמה כבושה במקומות שחסרה. שאר המרחבים נאטמו במילוי אדמה והפסיקו לשמש.

מן המכלול התעשייתי נותרו בשימוש רק בור המים (מס׳ 1), בור איסוף (מס׳ 6) ובור הביניים (מס׳ 5), שנתגלו גלויים כמעט לגמרי. שאר חלקי המערכת (משטחי הדריכה 2, 3 והמתקנים שבהם) נאטמו באדמה ובאבנים, ומעליהם הונחה מעין חלקלקה מאבני גוויל קטנות שהונחו בצפיפות, המשתפלת בתלילות כלפי צפון־מזרח, ונועדה כנראה לנקז מי נגר אל בור המים.

מצפון לבור המים חצוב בסלע משטח מרובע, שהפינה הצפונית שלו חורגת צפונה והוא משתפל כלפי צפון (מס׳ 12; 1.5 × 2.0 מ׳ בקירוב; איורים 5, 7). בפינה הצפונית שלו נחצב בור ניקוז שקוטרו 0.3 מ׳ ועומקו 0.2 מ׳, שאליו מובילה תעלה רדודה החצובה בשוליים המערביים של המשטח. לבור מרזב המקיף אותו ויורד אליו. החציבה במשטח זה מתאפיינת בסיתות אלכסוני באזמל משונן וכן בסירוק, האופייניים לטכניקת החציבה של ימי הבית השני, המוכרת ממערות קבורה רבות וממתקנים אחרים מתקופה זו. המתקן סמוך לבור המים אך מנותק לחלוטין ממערכת הגת. דרך החציבה

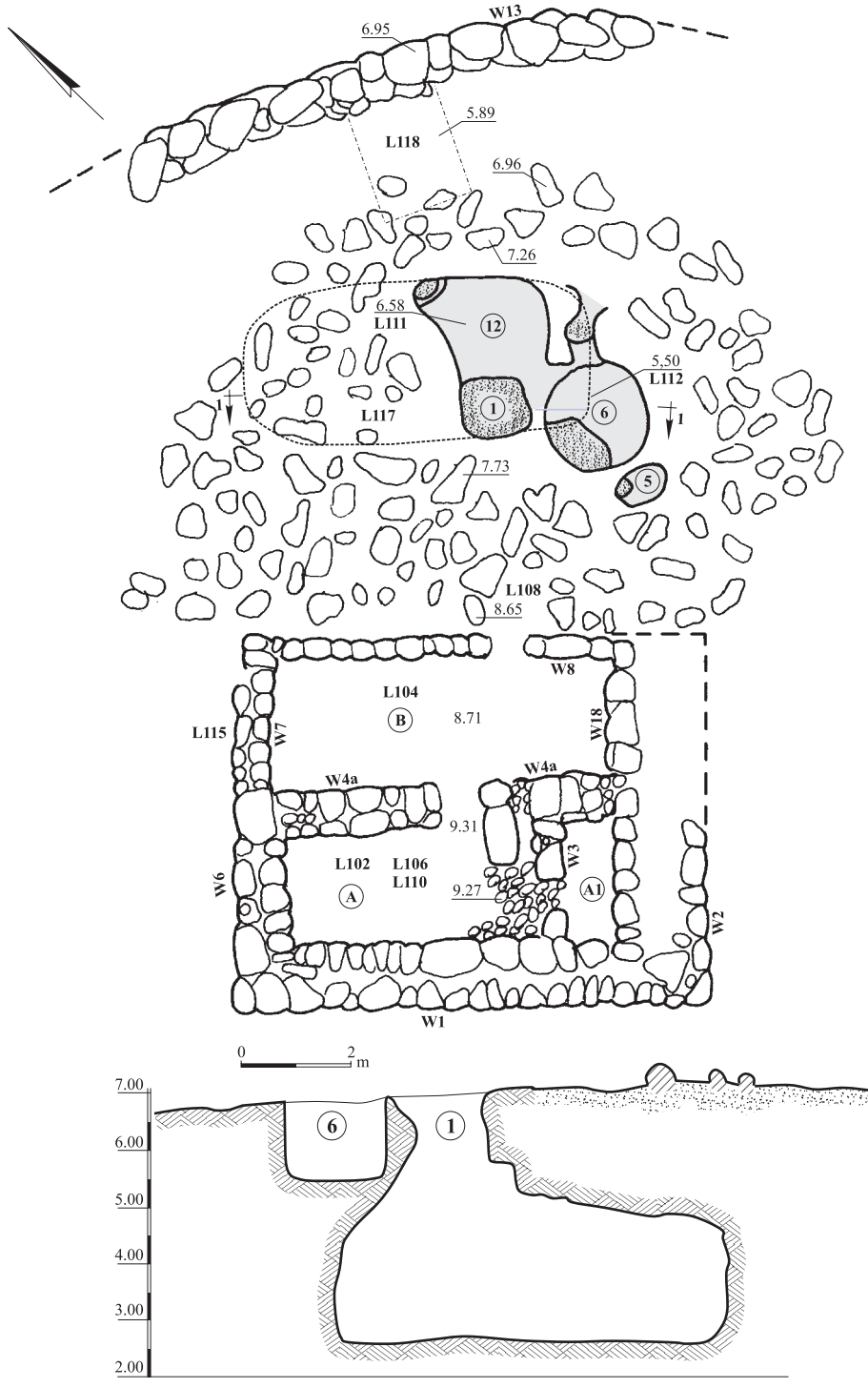

תוכנית 3. שכבה 1, תוכנית וחתך.

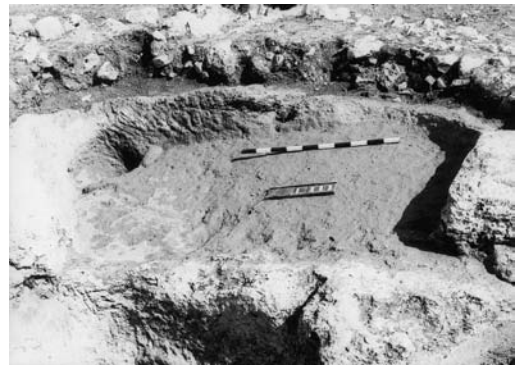

איור 7. מתקן עיבוד הצמר(?) מס׳ 12 משכבה 1, מבט לצפון.

האחרת וכיסוים המוחלט של רוב המתקנים למעט מתקן 12, מעידים שיש לשייך את חציבתו לשכבה 1. מתארו של המתקן, השיפוע התלול שלו לכיוון בור הניקוז, והאופן שבו משולב הבור במשטח עשויים אולי להעיד שזהו מתקן לעיבוד צמר כבשים. מתקנים מסוג זה קשורים בדרך כלל במקור מים, והם כוללים מגוון בריכות ומשטחים לניפוץ הצמר.

המבנה, בור המים ושאר המתקנים נתחמו בצפון־מזרח בגדר אבן נמוכה (W13), הבנויה כחצי גורן בשולי הטרסה המרכזית הגדולה ותומכת את ריצוף ה׳חלקלקה׳.

שיוכם של השינויים האלה לתקופה ההרודיאנית מתבסס על שברי כלי חרס מתקופה זו שנמצאו הן באדמה שמתחת לריצוף בחדר A (L102, L106) הן מתחת ל׳חלקלקה׳ שסביב בור המים (L108, L117) וכן כאמור, אופן הסיתות של מתקן מס׳ 12. שברי כלי חרס נוספים מתקופה זו נמצאו בהקשרים סטרטיגרפיים לא ברורים.

כלי חרס ואבן מהתקופה ההרודיאנית

סירי בישול.— השפות המשולשות שבאיור 8:1, 2 שייכות לסירי בישול מצולעים בעלי צוואר קצר ודק. אלה סירי הבישול האופייניים לימי הבית השני, מסוף המאה הא׳ לפסה״נ עד לאמצע המאה הא׳ לסה״נ (בר־נתן תשמ״ח: לוח 23:3, 4; Killebrew 1999: Figs. III.58:5–9; III.59:1–6; III.68; III.69).

קנקנים ופכים.— שפות הקנקנים שבאיור 8:3–5 שונות זו מזו, אך כולן שייכות לקנקנים דמויי שק האופייניים ליהודה מן המאה הא׳ לפסה״נ עד למאה הא׳ לסה״נ. לקנקנים אלה צוואר מרוכס, המאפיין את סוף המאה הא׳ לפסה״נ ובעיקר את המאה הא׳ לסה״נ. שפות מן הסוג שבאיור 8:3, 4 הן הנפוצות בתקופה ההרודיאנית. קנקנים כאלה נמצאו במרבית האתרים ביהודה, כגון ירושלים, יריחו ומצדה (ר׳ בר־נתן תשמ״ח: לוחות 18:6; 19:3, 4; 33:3; Killebrew 1999: Fig. 63:3–5). גם קנקנים דמויי שק עם שפה מעובה שחתכה משולש, כמו השבר שבאיור 8:5, אופייניים לאתרים הרודיאניים (Bar-Nathan 1981: Pl. 3:5). השבר שבאיור 8:6 שייך לקנקן או לפך. קנקנים בעלי צוואר ארוך ושפה נטויה מעט החוצה ומעובה, הדומים לשבר זה, מצויים למשל בהרודיון (Bar-Nathan 1981: Pl. 3:21).

שברי השפה והבסיס שבאיור 8:7, 8 שייכים ככל הנראה לפכים עם מתאר כדורי־אגסי, שפת קרדום ובסיס טבעת. זהו טיפוס הפך האופייני לאתרים באזור ירושלים החל מהמאה הא׳ לפסה״נ ובמשך כל המאה הא׳ לסה״נ. במרוצת הזמן חלים בכלים אלה שינויים, בעיקר בפרופורציות (ר׳ בר־נתן תשמ״ח: לוח 21:1, 2), אך בשברים שנתגלו כאן אין די כדי לקבוע להם טווח זמנים מדויק יותר.

ספל.— השבר שבאיור 8:9 הוא בסיס שטוח ומעובה של ספל, שאופייניות לו בדרך כלל דפנות משופעות ושפה נטויה חוצה. כלים כאלה הופיעו ביהודה בימי הורדוס (בר־נתן תשמ״ח: לוח 25:21).

נר.— השבר שבאיור 8:10 הוא חרטום של נר מקורצף (׳הרודיאני׳), שהתאריך המקובל עבורו היום הוא מסוף המאה הא׳ לפסה״נ עד למאה הב׳ לסה״נ (Barag and Hershkovitz 1994:24–58; Killebrew 1999: Fig. III.65:4–6).

כלי מידה מאבן גיר.— שבר הבסיס השטוח שבאיור 8:11 שייך לכלי מידה בעל גוף חביתי, שנוצר ביד באמצעות אזמל. כמותו נמצאו במכלולים הרודיאניים למשל בירושלים, בהרודיון, ביריחו ובחיזמה (Bar-Nathan 1981: Pl. 11:1–5; Gibson 1983: Fig. 2:1–6; Cahill 1992: Fig. 20:1–4, 8–9). יש הטוענים כי השימוש בכלים מסוג זה פסק במאה הא׳ לסה״נ (Cahill 1992:231), ואחרים — שהשימוש בהם המשיך עד אמצע המאה הב׳ (מגן תשמ״ח:107).

תאריך

על פי שברי כלי החרס מימי הבית השני שנמצאו בקונטקסטים חתומים נראה שיש לשייך את חלקי

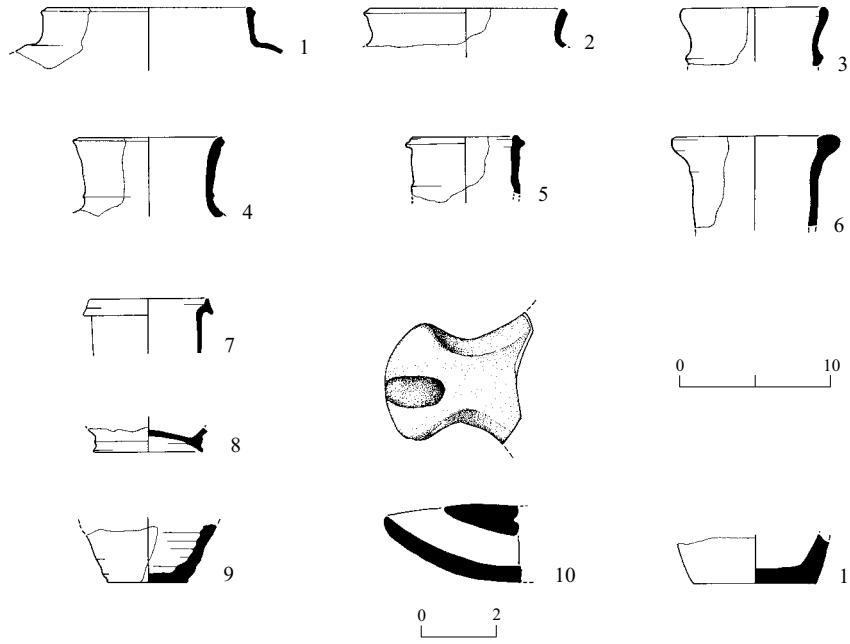

איור 8. שברי כלי חרס ושבר כלי אבן מן התקופה ההרודיאנית.

מס׳	כלי	מס׳ רישום	לוקוס	תיאור
1	סיר בישול	33/538	106	חרס אדום
2	סיר בישול	7/541	108	חרס אדום
3	קנקן	9/521	108	חרס צלהב־ורוד
4	קנקן	2/500	102	חרס אדמדם
5	קנקן	7/521	108	חרס אדמדם
6	קנקן	2/539	115	חרס כתום
7	פך	22/525	109	חרס ורוד
8	פך	4/520	117	חרס צלהב־ורוד
9	ספל	9/526	108	חרס אדום בהיר
10	נר	16/500	102	חרס ורדרד
11	כלי מידה	14/521	108	אבן גיר

המכלול שתוארו לעיל לשכבה 1, ולתארך את שלב השימוש השני במבנה לתקופה ההרודיאנית, המאה הא׳ לסה״נ.

הטרסה

חתך בדיקה שנחפר בנקודה אקראית באחת הטרסות שמדרום למבנה (תוכנית 1) מאפשר לעמוד על דרך בנייתן. קיר הטרסה מושתת על הסלע, שנחצב ויושר קודם הבנייה. רוחבו כ־1.2 מ׳, גובהו כ־1.5 מ׳ והוא בנוי אבני גוויל גדולות שביניהן, וכן בבסיס הקיר, מילוי של אבני גוויל קטנות, ללא חומרי מליטה (רון תשל״ז). הפן החיצון של הקיר נטוי מעט פנימה, כלפי המדרון, ונדבכי הקיר סדורים. לעומת זאת בנייתם של נדבכי הפן הפנימי אינה סדורה ואינה מפולסת, וברור כי הקיר איננו יכול לעמוד ללא תמיכת אדמת המילוי של הטרסה. נראה לכן שהוא נבנה בד בבד עם הרמת המילוי של הטרסה. לא נמצאו כל שברי חרס שיעידו על תיארוך הטרסה (בשל אופי בנייתן של הטרסות, שעיקרן מילוי מכוון וסחף, זהו מצב נפוץ) ולכן נכון יהיה לתארך את הטרסות על פי המכלול שאליו הן כפי הנראה שייכות. לפיכך נראה כי יש לקשור את זמן בנייתה של הטרסה לזמן הקמתה של המערכת כולה (שאופייה החקלאי אינו מוטל בספק), דהיינו שלהי תקופת הברזל.

דיון וסיכום

באתר הובחנו שתי תקופות שימוש ברורות, שביניהן מפריד פער זמן.

שלהי תקופת הברזל.— ראשיתו של המכלול בשלהי תקופת הברזל, במאה הח׳ לפסה״נ. אז נבנתה מערכת חקלאית על הטרסות המדורגות

שבמדרון, שכללה בית חווה הבנוי במתכונת בית ארבעה מרחבים, מערכת להפקת יין ובור מים. נראה כי המבנה שימש, בשינויים מסוימים, הניכרים בעיקר בהרחבת מערכת המתקנים, עד סוף תקופת הברזל ולאחר מכן הוא ננטש. היתה זו קרוב לוודאי יחידה חקלאית אוטונומית, שדומות לה נמצאו באזור (להלן), יחידה שבה התבצע תהליך ייצור היין כולו, מגידול הענבים עד לאחסון היין והכנתו לשיווק.

היום יש בידינו עדויות ברורות לקיומן של גתות הפועלות באמצעות קורה ומשקולות כבר בתקופת הברזל (ר׳ מייטליס תשמ״ט:88; Feig 2003: 199–200, Plan 4), בניגוד לדעתם של חוקרים המתארכים את ראשיתן לתקופה ההלניסטית (הירשפלד תשמ״א). ייתכן שגם במתארם הסגלגל של בורות האיסוף ניתן לראות מאפיין של תקופת הברזל (מייטליס תשמ״ט:88).

חווה זו והחווה שנסקרה סמוך לה מעבר לנחל אוג (קלונר תשס״ב: אתר 202, ר׳ לעיל) היו חלק ממערך המכלולים החקלאיים בסביבות ירושלים, המוכר בעיקר מסקרים, אך גם מחפירות באתרים כגון רמת רחל, תל אל־פול, אתר נחל זמרי, ח׳ א־ראס, בית צפאפא ואחרים (אדלשטיין 1981; אדלשטיין, גת וגיבסון תשמ״ג; מייטליס תשמ״ט: 11–61; Edelstein 1982; Gibson and Edelstein 1985; Feig 2003). נראה כי יש לזהות בו את מערך ׳חצרי סביבות ירושלים׳ הנזכר במקרא: ״...ויאספו בני המשוררים ומן הככר סביבות ירושלים ומן חצרי נטופתי; ומבית הגלגל ומשדות הגבע ועזמות כי חצרים בנו להם המשוררים סביבות ירושלים״ (נחמיה יב:28–29). על פי מלמט (תשכ״ג) היו למונח ׳חצר׳ שתי משמעויות: חצר מכלאת צאן או מקום מגודר אחר — חצר הבית למשל וכן יישוב, מקום מגורים; חצרים הנם יישובי פרזות בשולי העיר (ויקרא כה:31). רם גופנא, שחקר את תופעת החצרים מתקופת הברזל 1 בנגב הצפוני, הציע לראות במונח מגדיר של חווה או כפר קטן, ששטחו 1–10 דונם (גופנא תשכ״ו:51). יובל פורטוגלי (תשמ״ד:282–283), הרואה אף הוא בחצרים יישובים חקלאיים קטנים ופרוזים (hamlets), בדרך כלל חד־שכבתיים, שכלכלתם מתבססת על חקלאות אינטנסיבית, עמד על תפקידם בארגון המרחבי של ארץ ישראל. על פיו מקומם של יישובים אלה בתחתית המדרג היישובי הנסמך לערים, הכולל במעגלים גדלים והולכים את העיר, בנותיה, מגרשיה וחצריה.

בבית החווה הנדון כאן היה לייצור היין מקום נכבד, בין השאר מכיוון שקרקע הטרה רוסה והאקלים יצרו תנאים טובים לגידול גפנים. מן הסקרים והחפירות עולה כי האזור משופע במתקנים לתעשיית יין, שרבים מהם תוארכו לשלהי תקופת הברזל, בהם למשל שתי גתות בח׳ א־ראס, הדומות לאלה שהוצגו כאן ומשולבות אף הן בבית ארבעה מרחבים. גתות אחרות מתקופת הברזל מוכרות בגבעון ובבית צפאפא (Pritchard 1964: 1–27; Feig 2003:191–197; ור׳ גם הירשפלד תשמ״א; פרנקל תשמ״ד:196–199; דר תשמ״ב: 230–267).

התפשטותן של מערכות חקלאיות אלה בעורפה החקלאי של העיר היא ביטוי נוסף לגידול שחל בתקופה זו באוכלוסייתה של ירושלים ובעקבותיו גם להתפשטותה הגיאוגרפית, תהליך שהגיע לשיאו במאה הז׳ לסה״נ ונדון כבר בהרחבה (למשל Broshi 1974). תהליך זה חייב מיצוי מרבי של הפוטנציאל החקלאי הקיים. בטופוגרפיה ההררית והטרשית בסביבות ירושלים האפשרות היחידה ליצור שטחים חקלאיים היא בבניית טרסות במורדות (ר׳ אדלשטיין, גת וגיבסון תשמ״ג; רון תשל״ז; Edelstein 2000). הרבדת סחף והשקיה רבה (באמצעות בורות מים מטויחים) העשירו את הקרקע ואפשרו חקלאות אינטנסיבית שיכולה היתה לכלכל עיר גדלה והולכת כירושלים של שלהי תקופת הברזל.

ברבים מן המכלולים האלה בנוי המבנה, המצוי בדרך כלל במרכז המכלול, במתכונת בית ארבעה מרחבים. לתתי־הטיפוס של מבנה זה, המוכרים בעיקר מן המסגרת העירונית (שילה תשל״ג; נצר תשמ״ז; Wright 1978; Braemer 1982: 102–108; Stager 1985) יש להוסיף את החווה החקלאית המבודדת, הבנויה במתכונת בית ארבעה מרחבים. בחלק מן החוות האלה, למשל בח׳ א־ראס ובנחל זמרי, נשמרה החלוקה הפנימית המסורתית של הבית והמתקנים נבנו סמוך למבנה (מייטליס תשמ״ט:45–51, 57–61). לעומת זאת, בחווה הנדונה כאן, כמו גם בבניין 500 בח׳ ג׳מעין (דר תשמ״ו) משולבים המתקנים החקלאיים בחלק ממרחבי הבית. שינויים אלה היו פועל יוצא של הצורך להתאים דגם מסורתי של מבנה עירוני לשימוש כבית חווה. מורכבותם של המכלולים שנחשפו לאחרונה מעידה על כך שהחוות שימשו למגורי קבע לצד מבנים עונתיים כגון שומרות, שהם בדרך כלל מבנים קטנים יותר. מבנים כאלה

נתגלו בסקרים שנערכו בסביבות ירושלים (קלונר תשס״ב: אתרים 2, 121, 123, 199).

מהשוואה שערך א׳ פאוסט בין מכלולי חווה אלה למכלולים דומים שנמצאו בשומרון ומתוארכים אף הם לשלהי תקופת הברזל, עולה כי להבדיל מבתי החווה בשומרון, הכוללים בדרך כלל מקבץ חדרים (לאו דווקא במתכונת בית ארבעה מרחבים), הנמצאים בתוך מתחם מוגן, בעורף החקלאי של ירושלים בתי חווה הם בדרך כלל בדגם בית ארבעה מרחבים (בתוספת מתקנים חקלאיים) והם אינם מצויים במתחמים מוגנים. לטענת פאוסט הטעם לכך הוא תחושת הביטחון שרווחה בנחלות בתי החווה שבסביבות ירושלים (פאוסט תשנ״ז:60).

בנחל זמרי (ח׳ יקאת אל־כלאב, קלונר תשס״ב: אתר 88) נחפרה על ידי אורה יוגב בשנים 1981 ו־1985 חווה חקלאית במתכונת בית ארבעה מרחבים, הדומה מבחינת החלוקה ושיטת הבנייה לחווה הנדונה כאן (החפירה לא פורסמה בשל מותה טרם עת של החופרת). גם בנחל זמרי נחלק מרחב האורך (I), שבחזיתו אומנות, לאולם ולחדרון (לוקוס 50) המצוי בצדו המזרחי של האולם. גם שם מרחב הרוחב המערבי חצוב לעומק של כמטר אחד מתחת למפלס שאר הבית וייתכן ששימש לאחסון תוצרת חקלאית. גם האומנות הנמוכות למדי בנחל זמרי דומות לאומנות בחווה שלפנינו (מייטליס תשמ״ט:45–51).

התקופה ההרודיאנית.— בתקופה זו נתחדש השימוש בחווה, שהיתה נטושה מזה זמן רב, אך נעשו בה שינויים חשובים: שטח המבנה צומצם ורוב המתקנים של השלב הראשון כוסו. נמשך השימוש בבור המים (מס׳ 1) ובבורות מס׳ 5 ו־6, ונחצב מתקן חדש (מס׳ 12) שייתכן ששימש לעיבוד צמר. אלה מעידים אולי כי הענף החקלאי העיקרי כאן בתקופה זו היה גידול צאן ועיבוד צמר. נראה כי הטרסות החקלאיות המשיכו להתקיים, אם כי לא נמצאה לכך עדות קירמית ברורה. קשה לקבוע אם היו בתקופה זו גידולים חקלאיים נוספים, אך ביטולן של הגתות מעיד אולי כי לא גודלו כאן ענבי יין.

גם לגבי ימי הבית השני קיימות עדויות לשימוש חקלאי אינטנסיבי באזור שמצפון לירושלים, שהיה אף מגוון הרבה יותר. מתקופה זו נסקרו מערכות חקלאיות רבות, מחצבות, מגוון מערות — חלקן קולומבריה, וכן ריכוזים גדולים של מערכות קבורה (קלונר תשס״ב).

במהלך התקופה ההרודיאנית או בסופה חדלה החווה להתקיים. הטרסות החקלאיות לעומת זאת, המשיכו לשמש בתיקונים קלים עד ימינו.

הערה

[1] החפירה (הרשאה מס׳ A-1171) נערכה על ידי חוליית סקר ירושלים ונוהלה על ידי גבי מזור. השתתפו בה הרלי סטרק, שגם צילם את צילומי השטח, ופועלי מע״צ שעסקו בהכנת תוואי הכביש. המדידות והתוכניות נערכו בידי המחבר והוכנו לפרסום בידי נטליה זק. כלי החרס צוירו על ידי אירינה לידסקי ועיבוד ממצא כלי החרס נעשה על ידי דבורה סנדהוז־ראם. תודה מיוחדת לאלון דה־גרוט שיעץ בנושא כלי החרס מתקופת הברזל.

הפניות

אדלשטיין ג׳ 1981. עיסאוויה. **חדשות ארכיאולוגיות** עז: 26–29.

אדלשטיין ג׳, גת י׳ וגיבסון ש׳ תשמ״ג. יצור מזון ואגירת מים בסביבות ירושלים. **קדמוניות** 61:16–21.

בר־נתן ר׳ תשמ״ח. **הקירמיקה של יריחו מהתקופה החשמונאית ותקופת הורדוס, ובעיית המעבר מטיפוסי כלים חשמונאים לטיפוסי כלים בימי הורדוס.** עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

גופנא ר׳ תשכ״ו. ״החצרים״ בדרום פלשת בתקופת הברזל א׳. **עתיקות** ג:44–51.

דר ש׳ תשמ״ב. **התפרוסת היישובית של מערב השומרון בימי הבית השני, המשנה והתלמוד והתקופה הביזנטית.** תל אביב.

דר ש׳ תשמ״ו. ח׳רבת ג׳מעין — כפר מימי הבית הראשון במערב השומרון. בתוך ש׳ דר וז׳ ספראי, עורכים. **מחקרי שומרון.** תל אביב. עמ׳ 13–73.

הקר מ׳ תשט״ז. המצב הגיאוגרפי והטופוגרפי של ירושלים. בתוך מ׳ אבי־יונה, עורך. **ספר ירושלים.** ירושלים ותל אביב. עמ׳ 1–25.

הירשפלד י׳ תשמ״א. גתות קדומות באזור פארק איילון. **ארץ־ישראל** טו:383–390.

מגן י׳ תשמ״ח. **תעשיית כלי אבן בירושלים בימי בית שני.** תל אביב.

מזור ג׳ תשמ״ד. כביש מעלה אדומים. **חדשות ארכיאולוגיות** פד:49–50.

מזר ב׳, דותן ט׳ ודונאייבסקי ע׳ תשכ״ג. **עין גדי: חפירות ארכיאולוגיות בשנים 1961–1962**. ירושלים.
מייטליס י׳ תשמ״ט. **התיישבות חקלאית בסביבות ירושלים בשלהי תקופת הברזל**. עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית. ירושלים.
מלמט א׳ תשכ״ג. ״חצרים״ במקרא ובמארי. **ידיעות** כז: 181–184.
נצר א׳ תשמ״ז. בתי מגורים בתקופת הברזל. בתוך א׳ נצר, א׳ קמפינסקי ור׳ רייך, עורכים. **האדריכלות בארץ ישראל בימי קדם**. ירושלים. עמ׳ 165–176.
פאוסט א׳ תשנ״ז. השפעת גידולה של ירושלים בשלהי תקופת הברזל על צורות היישוב הכפרי שסביבה. **קתדרה** 84: 53–62.
פורטוגלי י׳ תשמ״ד. ערים, בנות, מגרשים וחצרים: הארגון המרחבי של ארץ ישראל במאות י״ב–י׳ לפנה״ס לפי המקור המקראי. **ארץ ישראל** יז: 282–290.
פרנקל ר׳ תשמ״ד. **תולדות עיבוד יין ושמן בגליל בתקופת המקרא, המשנה והתלמוד**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.
קלונר ע׳ תשס״ב. **סקר ירושלים: האזור הצפוני־מזרחי** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.
רון צ׳ תשל״ז. התפוצה של המדרגות החקלאיות בהרי ירושלים. בתוך א׳ שמואלי, ד׳ גרוסמן ור׳ זאבי, עורכים. **יהודה ושומרון**. ירושלים. עמ׳ 210–229.
שילה י׳ תשל״ג. בית ארבעת המרחבים — טיפוס הבית הישראלי. **ארץ ישראל** יא: 277–285.

Aharoni Y. 1962. *Excavations at Ramat Raḥel* I: *Seasons 1959 and 1960*. Rome.
Aharoni Y. 1964. *Excavations at Ramat Raḥel* II: *Seasons 1961–1962*. Rome.
Aharoni Y. 1975. *Lachish* V: *Investigations at Lachish: The Sanctuary and the Residency*. Tel Aviv.
Albright W.F. 1943. *The Excavation of Tell Beit Mirsim* III: *The Iron Age* (*AASOR* 21–22). New Haven.
Barag D. and Hershkovitz M. 1994. Lamps from Masada. In J. Aviram, G. Foerster and E. Netzer eds. *Masada* IV: *The Yigael Yadin Excavations 1963–1965, Final Reports*. Jerusalem. Pp. 1–147.
Bar-Nathan R. 1981. The Finds at Lower Herodium. In E. Netzer. *Greater Herodium* (Qedem 13). Jerusalem. Pp. 54–71.
Braemer F. 1982. *L'architecture domestique du Levant a l'Âge du Fer*. Paris.
Broshi M. 1974. The Expansion of Jerusalem in the Reigns of Hezekiah and Mannasseh. *IEJ* 23: 21–26.
Cahill J. 1992. The Chalk Assemblages of the Persian/Hellenistic and Early Roman Periods. In A. De Groot and D.T. Ariel eds. *Excavations at the City of David 1978–1985 Directed by Yigal Shiloh* III: *Stratigraphical, Environmental, and Other Reports* (Qedem 33). Jerusalem. Pp. 190–274.
De Groot A. and Ariel D.T. 2000. Ceramic Report. In D.T. Ariel ed. *Excavations at the City of David 1978–1985 Directed by Yigal Shiloh* V: *Extramural Areas* (Qedem 40). Jerusalem. Pp. 91–154.
Edelstein G. 1982. Jerusalem (North East) Archaeological Survey. *IEJ* 32:156–157.
Edelstein G. 2000. A Terraced Farm at Er-Ras. *'Atiqot* 40:39–63.
Feig N. 2003. Excavations at Beit Ṣafafa: Iron Age II and Byzantine Agricultural Installations South of Jerusalem. *'Atiqot* 44:191–238.
Gibson S. 1983. The Stone Vessel Industry at Hizma. *IEJ* 33:176–188.
Gibson G. and Edelstein G. 1985. Investigating Jerusalem's Rural Landscape. *Levant* 17:139–155.
Killebrew A. 1999. The Pottery. In R. Hachlili and A. Killebrew. *Jericho: The Jewish Cemetery of the Second Temple Period* (IAA Reports 7). Jerusalem. Pp. 115–133.
Pritchard J.B. 1964. *Winery, Defenses and Soundings at Gibeon*. Philadelphia.
Stager L.E. 1985. The Archaeology of the Family in Ancient Israel. *BASOR* 260:1–35.
Tufnell O. 1953. *Lachish* III *(Tell Ed-Duweir): The Iron Age*. London.
Wright G.E. 1978. A Characteristic North Israelite House. In R. Moorey and P. Parr eds. *Archaeology in the Levant.* Warminster. Pp. 149–159.
Zimhoni O. 1985. The Iron Age Pottery of Tel 'Eton and its Relations to the Lachish, Tell Beit Mirsim and Arad Assemblages. *Tel Aviv* 12:63–90.
Zimhoni O. 1997. *Studies in the Iron Age Pottery of Israel: Typological, Archaeological and Chronological Aspects* (Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University Occasional Publications 2). Tel Aviv.

A Farmhouse from the Late Iron Age and Second Temple Period in 'French Hill', North Jerusalem

Gaby Mazor
(Pp. 1*–14*)

Following the Survey of Northern Jerusalem, a salvage excavation was conducted in 1982–1983 by the author on the eastern slope of the 'French Hill' neighborhood in northern Jerusalem. The excavations uncovered a farmhouse structure equipped with agricultural installations, around which a segment of an ancient road and some agricultural terraces were documented (Fig. 1; Plan 1). In the farmhouse, two main occupational periods were observed: the Late Iron Age (Stratum 2) and the Second Temple period (Stratum 1).

Stratum 2: The Late Iron Age. The plan of the farmhouse (Plan 2; Fig. 2) is based on the four-room house plan, well known from Iron Age urban settlements and lately also from rural areas. The main room of the house (A) is a broad room with a small storage room/pantry at its southeastern end (A1; Fig. 3). Room A opens unto Unit B, probably a courtyard (Fig. 4), via a screen wall constructed of pillars. The pillars comprised one or two dressed stones that supported rounded columns (one such column was found on the floor of Room B, see Fig. 3). To the northwest, a sunken cellar (C) was quarried deep into bedrock, the upper parts of its walls constructed of fieldstones. Scant remains of another room (D) were observed at the northern corner of the farmhouse; another room on the east (E), which deviates from the four-room house plan, seems to be a later addition.

A winepress (Fig. 5), arranged around a cistern (Plan 2: No. 1), was integrated into the eastern corner of the structure. It consists of two main rock-hewn treading surfaces enclosed by walls. The first (No. 2) served as the main treading floor, and the second (No. 3), of significantly inferior workmanship, also contained deep rock-cut collecting vats (Nos. 4, 9 and 10) and a small depression (No. 11), apparently to place wine jars. Both surfaces had beam-and-weight pressure installations, and they were connected by channels hewn in the rock wall separating them. To the north of Treading Floor 3 were two settling vats (Nos. 5 and 6). It seems that two constructional stages may be defined in Stratum 2, whereby Treading Floor 3, Vats 9 and 10, and the small depression (No. 11), all alongside Room E, are late additions to the building, whose original plan was close to that of the standard four-room house.

It seems that the farmhouse represents a self-contained agricultural/industrial complex comprising a vineyard, a winery and a cellar. The (scant) pottery (Fig. 6) indicates that it was built during the eighth century BCE and was probably in use until the end of the Iron Age. The construction of this farm, alongside others that have lately been discovered north of Jerusalem, is another attestation to the rapid expansion of Jerusalem's agricultural hinterland in the late Iron Age, which mirrors faithfully the intensive growth of the city itself at that time.

Stratum 1: Second Temple Period. After a long period of abandonment, part of the house was reused (Stratum 1; Plan 3). The extant

part consisted of Room A (including the small unit A1) and Courtyard B. The walls of these rooms were reused with slight modifications. Some openings to Courtyard B were blocked and a new floor was laid in Room A. The other rooms were sealed with an earthen fill, which in turn was covered with a glacis-like stone layer sloping toward the northeast, in the direction of Cistern 1 and Vats 5 and 6, which were the only Stratum 2 installations still in use. North of the cistern a new installation was cut in bedrock (No. 12; Figs. 5, 7), whose diagonal dressing differs from that of the earlier rock-cut installations, and is typical of the Second Temple period. The purpose of this installation is unclear to us. It may have served for dyeing, presumably indicating a shift from wine production to sheep husbandry. A few Herodian-period potsherds sealed under the new floor in Room A and under the 'glacis' surrounding the cistern, vat and newly-cut installation, indicate that all these alternations were introduced then. They permit us to associate the entire assemblage of Herodian artifacts (Fig. 8) with Stratum 1 and indicate that this occupational phase dates mainly to the first century CE.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Plan 1. Plan of agricultural terraces and stone walls around the farmhouse prior to excavation.

Plan 2. Stratum 2, plan and section.

Plan 3. Stratum 1, plan and section.

Fig. 1. Location map.

Fig. 2. General view of the structure, looking southwest.

Fig. 3. Room A and Storeroom A1, looking east. In center, fallen column.

Fig. 4. Room B, looking southwest. In background, W4 (two stages).

Fig. 5. Part of the winepress complex, looking northeast. In foreground, the main treading floor (No. 2; the niches in which the pressing beams were fixed are visible on the left); in front of them, the cistern (No. 1) and the collecting vat (No. 6); in background, the dye installation(?) (No. 12) of Stratum 1.

Fig. 6. Pottery of the Late Iron Age.

Fig. 7. The dye installation(?) (No. 12) of Stratum 1, looking northwest.

Fig. 8. Pottery and chalk vessel of the Herodian period.